

Değerlendirme / Publication Review

ETİMOLOJİNİN İZİNDE-KELİMEDEN KÜLTÜRE SEYAHATLER

Sümbül Begüm YILDIZ*

Bir kelimenin nasıl oluştuğunu öğrenmek veya eski Türk toplumlarında nasıl ve hangi biçimde kullanıldığını bilmek, dil bilimi araştırmacılarının oldukça dikkatini çekmiştir. Henüz XI. yüzyılda Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmut, *türkmen* kelimesinin bir hikâyesi olduğundan bahsetmiş; kelimenin *türk* ve *manend* kelimelerinin birleşiminden oluştuğunu düşünüp “Türk’e benzemek” anlamına geldiğini kaydetmiştir (DLT 622/519). Yalnızca dil alanının değil, bu alanın dışında da kullandığı kelimenin yapısını ve mana serüvenini merak eden pek çok dil kullanırları bulunmaktadır. Söz gelimi XVII. yüzyılda yazılmış olan *Seyahatname*’de Evliya Çelebi; yerleşim yeri,

meydan, köprü ve hamam adları gibi pek çok adın açıklamasını dönemin mevcut kaynakları dahilinde yapmıştır.

Bu merak konusunun dil bilimdeki adı etimolojidir. Etimoloji, Eski Yunanca *étimos* “gerçek” ve *lógos* “bilgi; mana” sözcüklerinin birleşiminden

Geliş Tarihi/Date Applied: 06.03.2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 31.03.2023

Makalenin Künyesi: Yıldız, S. B. (2023). Etimolojinin izinde-kelimeden kültüre seyahatler. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 56, 159-162.

DOI: 10.24155/tdk.2023.229

* Arş. Gör., İstanbul Beykent Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, begumyildiz@beykent.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4220-0209>.

meydana gelir ve genellikle “gerçek anlam” veya “gerçek anlam bilgisi” olarak açıklanır (Stachowski, 2011, s. 1). Terim, Türkçeye “gerçeğin bilgisi” veya “gerçek bilgi” olarak çevrilmekte; bugün araştırmacılar tarafından çoğunlukla “Köken Bilgisi” olarak adlandırılmaktadır. Türkoloji sahasında ise etimoloji; Türk dilinin gelişim ve yayılma alanlarını esas alarak kelimelerin geçirdiği değişim sürecini dil bilimsel kaideler çerçevesinde yorumlama, kelimelerin yapısı ve manası arasındaki ilişkiyi betimleme alanıdır. Bu doğrultuda Prof. Dr. Serkan Şen’in *Etimolojinin İzinde-Kelimeden Kültüre Seyahatler* adlı kitabı, Türk dilinin söz varlığının hem art zamanlı hem de eş zamanlı bir yaklaşımla dil bilimsel ve anlam bilimsel açıdan incelendiği, bu incelemelerin ve sonuçlarının yalın bir üslup ile okuyucunun istifadesine sunulduğu bir çalışmadır.

Kitap; “Söz Başı” (s. 9-11), “Temel Tanımlar” (s. 13-14), “İşaretler” (s. 15), “Yücelere Selam” (s. 17-44), “Yola Revan Olmak” (s. 45-239) ve “Kaynakça” (s. 241-247) şeklinde altı bölümden meydana gelmiştir.

“Söz Başı” ile başlayan kitapta Şen, kelimelerin hikâyesinin kültürel derinlikten esinlendiğini belirtir. Etimoloji terimi hakkında, etimolojik araştırmalarda bir kelimenin gelişiminin biçim yönünden açıklanması ve kelimenin mana serüveninin betimlenmesinin beklendiğini kaydeder. Yazar, kitapta kullanım sıklığı yüksek olan bazı kavram ve terimleri “Temel Tanımlar” (s. 13-14) bölümünde açıklamıştır. *Tarihî Türkçe, Doğu Türkçesi, Batı Türkçesi, Eski Türkçe, Orta Türkçe, Yeni Türkçe, Çağdaş/Mordern Türkçe, Lehçe ve Ağız* hakkında bilgilerin bulunduğu bu bölümde, etimolojiye merak duyan her okuyucu için bu çalışmanın anlaşılabilir olmasının amaçlandığı görülmektedir. Örneğin “Eski Türkçe” kavramı için şu açıklama bulunmaktadır:

Eski Türkçe: Türkçenin Türkler eliyle ortaya konmuş ilk metinlerini içeren dönemi olup VI-XIII. yüzyıllar arasını kapsar. Sırasıyla Gök Tanrı inancının hâkim olduğu Köktürk (VII-IX. yy.), Budist ve Manihaist çevredeki Uygur (IX-XIII. yy.), İslamiyet etkisindeki Karahanlı (XI-XIII. yy.) Türkçesi devrelerini kapsar. (s. 13)

“Söz Başı” bölümünü, çalışmada kullanılan işaretlerin hangi anlama geldiğinin belirtildiği “İşaretler” bölümü takip eder. Yazar, dil çalışmalarında ortak kullanılan işaretlerin anlamlarını sunmuştur.

Kelimelerin etimolojik ve kültürel serüvenine “Yücelere Selam” bölümünde, Türk dilinin ilk yazılı metinlerinden başlayarak çeşitli tarihî dönemlerde kullanılan *Tanrı, yalavaç, töre, il, bayrak* ve *ekmek* üzere altı kavrama değinilerek başlanmış ve “Yola Revan Olmak” bölümüyle devam edilmiştir. Kelimelerin inşa süreci *Köktürk Yazıtları, Kutadgu Bilig, Dîvânü Lugâti t-Türk, Dede Korkut, Oğuz Kağan Destanı* gibi eserler

yardımıyla anlatılmıştır. Yazar söz konusu bölümde *açılmak, adaklı, ağır, ağlamak, adaş, akçe, alık, armağan, ayakçlı, aykırı, aylak, bayat, bıyık, boşanmak, bucak, buçuk, çiftçi, damla, darmadağın, dayanmak, döşek, Dumlupınar, el gün, etöz, evet, gerçek, güvenmek, irak, ışık, imece, imrenmek, incinmek, iri, işte, kapsamak, katlanmak, kayın, kaytarmak, kılık, kıskanmak, kıvanç, kolcu, korku, köle, ödünç, öykü, sonra, tanış, tapu, ter, tura, tuzak, usanmak, uşak, uyuz, ülkü, üretmek, yamak, yaşmak ve yorum* olmak üzere çeşitli kavram alanlarına ait altmış kelimenin yapısını ve mana serüvenini izah etmiştir. Her maddede Türk dilinin söz varlığı bakımından zenginliği vurgulanmış, Türk halkının belleğinde yerini koruyan atasözü, türkü, ağıt ve şarkılara yer verilmiş; Karacaoğlan'dan Mehmet Akif'e, Barış Manço'dan MFÖ'ye alıntılar yapılmıştır.

Türk dilinin zengin söz varlığı, bilhassa akrabalık adlarında kendini gösterir. “Yola Revan Olmak” bölümünde s. 158-161, kadın veya kocaya göre birbirlerinin erkek kardeşini ifade eden “kayın” kelimesine ayrılmıştır. Yazar, kelimeyle ilgili olarak;

Gelelim kayın “hısım” sözüne. Efendim, Eski Türkçede soy ilişkisi bildiren “ka” diye bir isim bulunmaktadır. Tarihî lehçelerde görülen (ka+ng) > kang “baba”, (ka+daş) > kadaş “akraba” bu kökten türetilmiştir.” (s. 159)

der ve Türkçe *ka* isminin varlığından bahsederek “kayın” kelimesine bu taban ile açıklık getirir. “kayın” ile kökteş olan Eski Türkçe *kang* (*ka+ng*), *kap* (*ka+p*), *ka kadaş* (*ka; ka+daş*), *kap kadaş* (*ka+p; ka+daş*), *kadın* (*ka+dın*); standart Türkçedeki *kaynana* (< *kayın+ana*), *kaynata* (< *kayın+ata*), *kayınço* (< *kayın+ça*) ve *kam* (< *ka+m*) türevlerini de dil bilimsel ve anlam ilişkisi bakımından açıklar. Böylelikle izahı yapılan her maddede kelimelerin dayandırıldığı kökler verilmiş, kelimelerin gelişim aşamaları sunulmuş, ilgili kelimelerin kökünden türetilen diğer türevler de tanık gösterilmiştir. Nihayetinde atasözü ve türkü eşliğinde kelimelerden kültür dünyasına bir yolculuk sonlandırılmıştır.

Çalışma, yalnızca kelimelerin kök ve türevlerini içeren bir kaynak değil, aynı zamanda bu kelimelerin tarihsel süreç içinde nasıl bir anlam değişmesine uğradığının da bilgilerini içerir. Örneğin s. 165'te “kılık” kelimesi açıklanırken;

Zira ‘kılık’, Eski Türkçede “huy, karakter, tutum” demektir. *Kıl-* “yapmak, etmek, gerçekleştirmek” fiilinden *-(X)k* ekiyle türetilen ‘kılık’ kelimesinin kökü yıldızlı bir **kı-*‘a dek gider. Türklüğün ele geçen ilk metinlerinde ‘birlikte yapma’nın (**kı-ş-*) > *kış-*, çalışıp çabalamanın (**kı-n-*) > *kın-* fiilleriyle anlatılması nizi bu düşünceye götürmüştür. Orta Türkçe (XIII-XV. yy.) boyunca Doğu ve Batı sahası metinlerinde “huy, davranış, tutum” manasını sürdüren kılık, Yeni Türkçe (XV-XX. yy.) döneminde ‘kıyafet’le eşdeğer bir vaziyet almıştır. (s. 165)

denilerek Arapça “kıyafet”in Türkçede zamanla “giysi” ile kullanılması sonucu “kılık” kelimesinin “giysi” içeriğine büründüğü belirtilmiştir. Dildeki ödünç kelimelerin Türkçede uğradığı anlam değişmelerine, Türkçe kelimelerin de yabancı kelimelerdeki anlam değişmesi özenmesi sonucu anlam değişmesine uğradığına temas edilmiştir.

Her maddede Türk’ün muhayyilesine ve kelime türetmedeki zekâsına değinen Şen, kelimelerin Türk dilinin tarihî devirlerdeki farklı anlamlarını gözler önüne sermiştir. Örneğin ‘derinin gözeneklerinden sızan, kendine özgü bir kokusu olan, yapışkan, renksiz, tuzlu sıvı’ olan “ter”in, Eski Uygurcada “ücret”, Türkçe ilk Kuran tercümelerinde “sevap” karşılığında kullanıldığını yazar (s. 202).

Farklı kavram alanlarına ait sözcüklerin etimolojik olarak değerlendirildiği kitapta dilsel açıdan “Bir kelimenin tarihî metinlerdeki şekli ve manası nasıldır ve standart Türkçedeki şeklinden farklı mıdır?”, “Bir kelimenin kök, gövde ve ekleri arasındaki anlamsal ilişkisi nasıldır?” ve “Kökü tespit edilen sözcüklerin diğer tarihî metinlerde ve standart Türkçede örnekleri var mıdır?” sorularına; kültür bağlamında ise “Türk kültüründe yaşanan değişiklikler ve gelişmeler, Türk dilinin söz varlığına yansımış mıdır?”, “Türk zihniyeti ve Türk muhayyilesinin kelime türetmedeki mahiyeti nasıldır?” sorularına cevap bulunabilmektedir.

Neticede kelimelerin bilimsel gerçeklikler temelinde, sade bir üslupla ele alınmasından oluşan *Etimolojinin İzinde-Kelimeden Kültüre Seyahatler* adlı kitap, Türklük bilimine ve kelimelere ilgi duyan herkes için bir kaynak olmuştur. Bu değerli çalışması sebebiyle Prof. Dr. Serkan ŞEN hocamızı kutlar, çalışmalarının devamını dileriz.

Kaynakça

- Ercilasun, A. B. ve Akkoyunlu, Z. (2018). *Dîvânu Lügâtit-Türk giriş-metin-çeviri-notlar-dizin*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Stachowski, M. (2011). *Etimoloji*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.